

A pénz zsonglórei

A szegénységben élők pénzgazdálkodásának rendszere

Gosztonyi Márton

gosztonyi.marton@gmail.com

Beérkezés: 2014. 11. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 04. 18.

Elfogadás: 2017. 06. 15.

Összefoglaló: A tanulmány a kistelepülésen élő, alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi túlélési stratégiájának elemzésére kidolgozott rendszert mutatja be. A szerző által a nemzetközi szakirodalom eredményeinek felhasználásával készített modell rendszerszemléletben helyezi el és elemzi a családok formális és informális pénzgazdálkodását, megtakarításait és hiteltranzakcióit. A pénzügyi túlélési stratégia rendszere épít az elemek egymással való kölcsönös összefüggéseinek feltárására, így elméleti keretet biztosít arra, hogy az eddig külön-külön elemzett részeket rendszerszemléletben vizsgálhassuk.

Kulcsszavak: részvételi akciókutatás (RAK), alacsony jövedelmű családok, hátrányos helyzetű kistelepülés, pénzügyi túlélési stratégia, formális és informális hitelek, kölcsönök és megtakarítások, hálózat-kutatás, pénzügyi naplók módszertana

A pénzügyi tranzakciók és döntések az alacsony jövedelmű háztartások esetében interperszonális kapcsolatokon keresztül egy erős kapcsolati szövetbe ágyazódva realizálódnak. Ennek ellenére kevés olyan társadalomtudományi kutatás született hazánkban, ami ezt az interperszonális kapcsolathálót, valamint a megélhetést segítő formális és informális társadalmi intézményeket mérte volna fel, helyezte volna el egy elemzési rendszerben. Írásom ebből kifolyólag egy olyan tudományos hiányt igyekszik betölteni, melynek segítségével mérhetővé válik az a folyamatos gazdálkodás, „zsonglörködés”, melyet a családok sűrű időközönként, akár nap mint nap kénytelenek folytatni, hogy az alacsony jövedelmükből meg tudjanak élni.

A tanulmány nem titkolt szándéka, hogy modellt biztosítson a fenti kérdéskör elemzéséhez, továbbá elméleti háttérrel adjon későbbi kutatásokhoz. A rendszer egy hátrányos helyzetű kistelepülésen, hátrányos helyzetű kutatók bevonásával megvalósuló részvételi akciókutatás során lett tesztelve, melynek részeredményeiről, és magának a részvételen alapuló kutatásnak a megvalósításáról beszámoltam az *Indian Journal of Social Work*, valamint a *Kovács* folyóirat hasábjain (Gosztonyi 2017a, 2017b). Jelen tanulmányban csupán a modellel kapcsolatos legfontosabb kutatási eredményeket mutatom be.

Úgy gondolom, hogy az alacsony jövedelmű családok megélhetésének rendszerintű megközelítése nem csupán a társadalomtudomány vagy a jövedelmet mérő

szakemberek számára lehet fontos, hanem elengedhetetlen mind az állami, mind a civil szektor pénzügyi vagy hitelezési programjainak kidolgozásához.

1. A filléres gazdaság

A szegénységben élők pénzügyi kontextusának leírásához Fritz Bouman alkotta meg a 'filléres gazdaság' (*Penny Economy*) fogalmát (Bouman 1990). Ez az a kontextus vagy elméleti keretrendszer, amelybe a pénzügyi tranzakciók beágyazódnak. A filléres gazdaságot: (1) a kisléptékűség, (2) a magas kockázati ráta, illetve (3) az erős kapcsolati függőség jellemzi. Ebben a gazdasági formában a termelékenység, a jövedelmek, a megtakarítások és a hitelek is rendkívül kis összegűek, kis léptékűek, ám rendkívül gyakoriak. A filléres gazdaság ugyanakkor egy élő, sokoldalú, találékony rendszer, amely gyorsan alkalmazkodik a változó pénzügyi és gazdasági környezethez (Bouman 1990).

A szegény családok esetében a filléres gazdaság leginkább az informális gazdaság keretei között működik, ugyanakkor a tranzakciók átléphetnek a formális gazdaságba is. Az informális gazdaság (*informal economy*) fogalmát Keith Hart honosította meg az antropológiában a 70-es években, mint egy olyan gazdasági szegmenst, ami az állami, bürokratikus, formális gazdaság oppozíciójaként jön létre (Hart 1973). Ugyanakkor a formális és informális gazdaság közötti határvonalat korántsem lehet élesen meghúzni. Mint azt Hart is kiemeli tanulmányában (Hart 2006) 2006-ban megjelent tanulmányában, ez a szembeállítás nem tudja teljes egészében megragadni és feltárni ezeket a gazdasági tevékenységeket, hanem sokkal inkább egy kívülről jött gazdasági keret ráillesztését, valamint rányomását jelenti a résztvevők cselekvéseire. A cselekvések megértéséhez sokkal szélesebb területek elemzése szükséges (például politikai aktivitás), mint pusztán a gazdasági elemzés (Paloma 2006). Hart és az őt követő gazdaságszociológusok (Hernando De Soto, Edgar Feige, Manuel Castells, Alejandro Portes) az informális gazdaság karakterisztikáját abban ragadták meg, hogy az alacsony belépési küszöböt biztosít a résztvevőknek, rengeteg családi és mikrovállalkozás működik a keretei között, melyek leginkább emberimunkaerő-igényes tevékenységeket igényelnek, valamint átfog több állami szabályozás nélküli, egymással is versengő gazdaságot: illegális gazdaság (*illegal economy*), nem bejelentett gazdaság (*unreported economy*), nem jegyzett gazdaság (*unrecorded economy*). Az informális gazdaság kötőszövetét a társadalmi beágyazottság, valamint a szereplők egymás közötti bizalma jelenti (Portes 2010).

Bár sokan meg vannak győződve a formális pénzügyi rendszer morális és technikai felsőbbrendűségéről az informális piacokkal szemben, azok az alacsony jövedelmű háztartások pénzpiacának csak kis szeletét képezik. A formális pénzpiac és intézményeinek szolgáltatásait ugyanis az alacsony jövedelmű háztartások sok esetben nem tudják igénybe venni. Ezzel szemben az informális pénzpiac olyan rugalmas és fenntartható szolgáltatásokat teremt, amelyek az alacsony jövedelmű családok számára is

elérhetőek. Az informális pénzpiac lokálisan fragmentált és rétegzett rendszer, általában kis léptékű pénzügyi műveleteket és intézményeket foglal magában, amelyek kívül esnek a hivatalos szabályozásokon, a központi bank és a hatóságok ellenőrzésén, és nem szerepelnek a hivatalos statisztikákban sem (Bouman 1989). Itt találjuk meg az uzorásokat, a pénzkölcsönzőket, a jelzálogosokat, a kiskereskedőket, a munkaadókat, a helyi élelmiszerboltosok által biztosított hiteltermékeket, a földkölcsönzők szolgáltatásait, a lokális „bankárok” és a pénzügyi önszolgáltató csoportok szolgáltatásait, a vallási szervezeteket, a temetkezési egyesületek takarékpénztárait, illetve a barátok, rokonok és szomszédok között zajló interperszonális hitelezési tranzakciókat.¹

A teljes pénzügyi szektorban az informális pénzszektor nagyságára csak becslések adhatók (s ezek természetesen igencsak függnek a társadalmi kontextusuktól), ám abban a szakirodalomban egyetértés rajzolódik ki, hogy a fejlődő országok hitelállományának minimum 2/3-át az informális úton felvett hitelek adják (Agabin 1993). Ez inkább alsó becslésre enged következtetni, hiszen egy 2009-es kutatás alapján megállapítható, hogy Banglades teljes hitelállományának 88%-át az informális hitelezés tette ki, ami a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozók esetében elérte a 92%-ot (Collins et al. 2009).

A formális és informális piacok egy kontinuumot képeznek, és inkább kiegészítői, semmint ellentétei egymásnak. Az alacsony jövedelmű háztartások által használt pénzgazdaság egyik szegletében tehát a rendkívül formális és erős állami szabályozás alatt álló intézmények és szolgáltatások találhatók, míg a piac másik szegletében végletekig személyes ismeretségekre és kapcsolatokra épülő hiteltranzakciókat találunk.

1.1. A családok pénzgazdálkodása

Ahhoz azonban, hogy a családok pénzügyi túlélési stratégiáit feltárjuk, szükségünk van pénzgazdálkodásuk és pénzügyi stratégiájuk bemutatására is. A pénzgazdálkodás fogalma alatt a család teljes gazdálkodásán belüli szűkebb egységet értjük, amin a kiadások és a jövedelmek felhasználása, beosztása, allokálása értendő. Az ez alapján történő pénzallokációt szokás pénzkezelésnek nevezni (Nagy 2003).²

Magyarországon a családok pénzgazdálkodása ez idáig kisebb figyelmet kapott a társadalomtudományi vizsgálatokban, holott Cseh-Szombathy László 1979-es definíciójában már a család működésének egyik legfontosabb dimenziójaként artikulálódik

1 Az informális pénzpiacot és az azt jellemző pénzügyi tranzakciókat sok kritika érte az állítólagos hatástalanságuk, magas kamatrátájuk és kizsákmányoló jellegük miatt. Az 1960–70-es évektől azonban Shirley Ardener, Fritz J. Bouman és Clifford Geertz kutatásai nyomán elindult antropológiai kutatások feltárták az informális szektor sokszínűségét. Ekkor derült ki, hogy az intézmények között megtalálható a helyi szintű verseny, és sok olyan pénzügyi közvetítő működik a rendszerben, amelyek szolgáltatásai távolról sem a kizsákmányolás fogalmával írhatók le (Bouman 1989). A kutatók a piac sajátosságaiaként kiemelik a nagyszámú reciprok tranzakciót, a rendszer rugalmasságát és a rendszer sikerességét, amivel előmozdítja, hogy a családok az előre nem látható kockázatokat kezelni tudják (Ardener 1964; Geertz 1962; Bouman 1990). Az informális cserekapcsolatok azonban magukba foglalják a kölcsönös lekötelezettséget, a klientizmust, és az esetleges korrupciót is.

2 A pénzgazdálkodás és a pénzkezelés között hierarchikus viszony áll fenn, a pénzgazdálkodásba beletartozik a család teljes bevételeinek számontartása, illetve annak eldöntése, hogy mire van és mire nincs pénze a családnak, a pénzkezelés pedig ennek a folyamatnak a gyakorlati megvalósulása.

(Cseh-Szombathy 1979).³ Bizonyos jövedelemszint alatt a családok rendkívül kevés – vagy semennyi – diszponibilis (szabadon elkölthető) jövedelemmel rendelkeznek, ilyenkor a pénzkezelés dominál a pénzgazdálkodásukban. Nagy Ildikó kutatása szerint ezekben a családokban a mindennapos megélhetés szabja meg, hogy mire költik a pénzt (Nagy 2003). Ennek azonban ellentmondanak a Collins és munkatársai által végzett nemzetközi kutatások eredményei, melyek azt találták, hogy az alacsony jövedelmű családok sokkal inkább diverzifikálják és mérlegelik a választási opcióikat a pénzgazdálkodásuk során. Elméletükben e mentén a következő három pénzügyi gazdálkodási célt rajzolták fel: (1) cash-flow menedzsment, azaz a fluktuált jövedelem napi szintű elosztása a fix kiadások mentén, (2) a felmerülő kockázatokkal történő megküzdés, azaz a pénzügyi krízishelyzetek kezelése, kis összegű tartalék képzése, illetve (3) tőkeképzés vagy nagyobb összeg képzése, amely lehetővé teszi a felmerülő nagyobb összegű kiadások kifizetését (Collins et al. 2009). A családok e három pénzgazdálkodási cél alapján döntenek pénzügyi tranzakcióikról, azaz hogy milyen feltételek mellett, mekkora távra, illetve milyen kondíciók mentén vegyenek fel hiteleket vagy képezzenek megtakarításokat. Ez azonban azért állítja kihívások elé az alacsony jövedelmű családokat, mert alapvetően egy készpénz- és tőkeszegény gazdasági struktúrába vannak belevetve, melyben a megfelelő mennyiségű pénz összege és a megfelelő időben való rendelkezésre állása folyamatos gazdálkodást igényel.

A pénzgazdálkodás a szegény családok esetében tehát egy folyamatos optimalizáló tevékenységként értelmezhető, válaszként a szinte állandósult krízishelyzeteikre.⁴ Más szavakkal: egyfajta megküzdési, túlélési kényszerstratégiaként ragadható meg. A túlélési stratégia fogalma széles körben alkalmazott és kutatott fogalomkör elsődlegesen a falusi roma közösségekkel kapcsolatosan (Fleck-Virág 2004; Fleck-Orsós-Virág 2000; Kotics 2012; Messing-Molnár, 2011a, 2011b; Horváth 2006; Stewart 1994; Szuhay 1999a, 1999b; Váradi 2005; Virág 2005, 2006, 2008, 2010). Ezek a magyarországi elemzések felhívják a figyelmet arra, hogy a túlélési stratégiák igen adaptívak és flexibilisek, valamint a családok úgy alakítják ki ezeket, hogy számolnak a formális munkaerőpiaci alkalmazás hiányával, vagy a stratégiát a formális munkaerőpiaci pozíciójukhoz illesztik. A kutatásokban azonban a konkrét pénzgazdálkodás, azaz a formális és informális hitelezések és megtakarítások szerepe a stratégiák elemzése során általában háttérbe szorul. A nemzetközi szakirodalomban Hotze 2005-ben – Peer Smets alapján – már külön kezeli a pénzügyi túlélési stratégiát a többi túlélési stratégiától. A pénzgazdálkodásra úgy tekint, mint egy olyan stratégiára, amit a családok azért dolgoztak ki, hogy a változékony bevételi források következtében kialakuló kockázatokat csökkentsék és megosszák (Hotze 2005; Smets 1999). Ezeknek a

3 A családok pénzgazdálkodásával kapcsolatban a 90-es évekig meglehetősen kevés magyarországi szociológiai empirikus adatfelvétel született. Ezek közül azonban kiemelkednek azok, melyek a családon belüli pénzgazdálkodással kapcsolatos döntésekre fókuszálnak (Hoffmanné 1977, 1990; H. Sas 1976; Cseh-Szombathy 1979, 1985). A 90-es évektől több nagyobb adatfelvétel is indult hazánkban, mely a családok gazdálkodását kutatta, közülük a TÁRKI Háztartás Monitor kutatásai, az NKI Család 2000 kérdőíves vizsgálata, valamint a nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tevő ISSP Család modulja emelkedik ki.

4 Mindez korántsem jelenti azonban azt, hogy a családok stratégiai döntései minden esetben racionális választások lennének, sem azt, hogy minden esetben sikeres a kimenetelük.

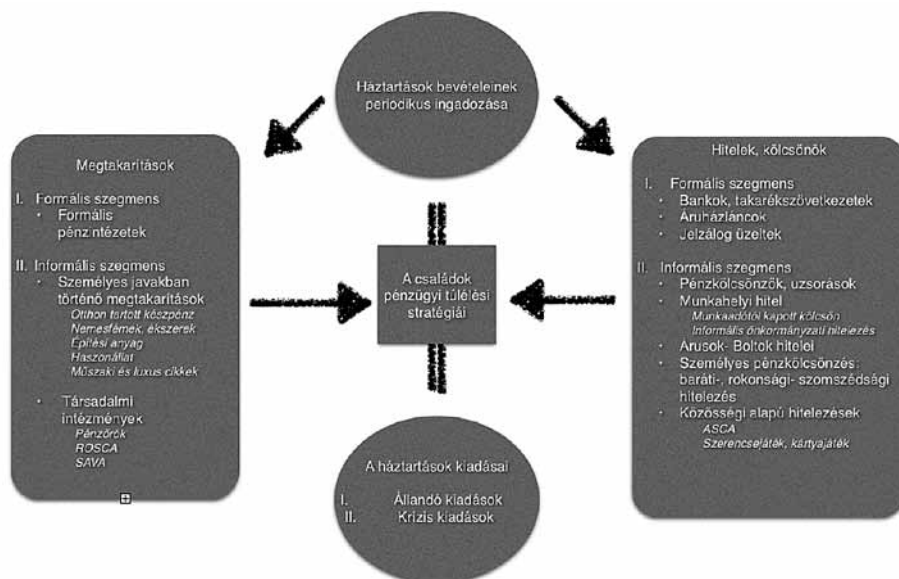
stratégiának a működtetése, illetve alkalmazása háztartásonként természetesen eltérő lehet, azonban ez a pénzzel való „zsonglőrködés” minden családnál pénzügyi túlélési stratégiaként értelmezhető, ami a család fenntartását segíti elő. Ennek a rendszernek a leírására tesztek kísérletet a következő fejezetben.

2. A pénzügyi túlélési stratégia rendszere

Az alacsony jövedelmű háztartások pénzgazdálkodásának elemzéséhez szükséges felépíteni egy olyan modellt, melyben mind a formális, mind az informális megtakarítási és hitelezési formák elhelyezhetők. A tanulmány következő részében közreadom azt az értelmezési keretet, melynek elemeit saját gondolati logikára felfűzve építettem fel, és amelybe beépítettem a szakirodalomban eddig publikált kutatási eredményeket.

A rendszer arra az előfeltételre épül, miszerint az alacsony jövedelmű háztartások pénzkezelésük során a formális és informális szegmenseken átívelően mobilizálják megtakarításaikat, illetve hiteleiket. Ez a pénzügyi „zsonglőrködés” egy olyan rendszert hoz létre, amelynek alrészai kölcsönösen függenek egymástól. A háztartások elsődleges célja a rendszer működtetésével a bevételeik és kiadásaik közötti eltérések kiegyenlítése. A rendszer felépítését és elemeit az 1. ábra mutatja be.

1. ábra: Az alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi túlélési stratégiájának rendszere

Forrás: Saját szerkesztés

A rendszer strukturális vázát a családok periodikus bevételeinek és kiadásainak egymással való megfeleltetése képezi. A formális és az informális szegmensek további szereplőkre, illetve intézményekre oszthatók fel, melyek eltérő kondíciók mentén szolgáltatnak. A rendszer működését a keresleti oldal (háztartások) és a kínálati oldal (társadalmi intézmények) egyaránt mobilizálhatja.⁵

Kutatásunk tapasztalatai azt mutatják, hogy a háztartásokat egymással összekapcsoló hiteltranzakciók és megtakarítások a lokális kapcsolatháló erősödését segítik elő, és az így létrejövő gazdasági hálózat kirajzolja a helyi közösség gazdasági szegmensét (Gosztonyi 2017b). Ez a gazdasági szegmens azonban nem egy egalitárius és homogén entitás, hanem olyan szociális csoportok hálózata, amelyet az egymás közötti hosszú távú gazdasági kapcsolatok tartanak egyben.

A RENDSZER ELEMEI

A pénzügyi túlélési rendszer három részre bontható: (1) a családok bevételeire és kiadásaira, (2) a megtakarítási elemekre és (3) a hitelezési elemekre. Minden elem további alelemekre bontható, melyek szerepelnek a hazai és külföldi szakirodalomban, az általam létrehozott értelmezési modellben azonban új, rendszerszintű vizsgálatukra nyílik lehetőség.

2.1. A családok bevételei és kiadásai

A legsó jövedelmi tizedbe tartozók (hátrányos helyzetű kistelepülésen élők, alacsony iskolai végzettségűek, romák) kiszorultak a formális munkaerőpiacról, legfőképpen szakképzetlenségük, alacsony iskolázottságuk és a munkalehetőségek fizikai távolsága miatt. Bevételeik így kis összegűek, melyeknek nagyobb részét nem, vagy csak nehezen lehet előre tervezni, mert megbízhatatlan időközönként és szezonálisan hullámzó jelleggel, periodikusan érkeznek.

A háztartások kasszájába jellemzően több bevételi szegmensből érkezik forrás.⁶ Számos kategorizációt alkottak már a családok bevételeinek tipologizálására (Ellis 2000; Hotze 2005; Messing–Molnár 2011; Szuhay 1999b; Virág 2008), azonban Magyarországon a családok bevételeinek döntő hányadát (1) az állandó vagy részmunkaidős foglalkozásból származó jövedelem, (2) a közfoglalkoztatásból származó jövedelem, (3) az alkalmi munkákból származó jövedelem, (4) a szociális transferekből származó jövedelem, valamint az (5) egyéb jövedelemforrásból, informális jövedelemforrásból, gyűjtögetésből származó jövedelmek teszik ki (Messing–Molnár 2011; Szuhay 1999b). A bevételek optimalizálása során a családok megpróbálnak minden

5 Úgy tűnik, hogy a keresleti oldal felől jelentős mobilizáló erő a bevételek és kiadások megfeleltetése, míg a kínálati oldalt alapvetően a hitelezők önérdeke mobilizálja. Kutatási eredmények rámutatnak azonban arra is, hogy a szereplők közötti bizalom építésének, illetve elvesztésének a lehetősége is jelentős mobilizáló erő (Hotze 2005). Hotze rámutat továbbá arra is, hogy semelyik szereplőnek nem áll érdekében visszaélni a másik fél bizalmával, hisz ennek folyományaként az adós elesne az újabb hitelfelvétel lehetőségétől, a hitelező pedig nem kapja vissza a kiadott tőkét. A hitelezési tranzakciók így azt is kifejezik, hogy a két fél megbízik egymásban, és közösen viselik a pénzügyi kockázatokat (Hotze 2005).

6 A családtagoknak többféle jövedelmet generáló tevékenységet kell folytatniuk ahhoz, hogy a kis összegekből fenn tudják tartani a háztartásukat (Hotze 2005; Messing–Molnár 2011).

olyan lehetőséget megragadni, amivel bevételhez tudnak jutni, ugyanakkor a szűkös lehetőségek miatt egy erős periodikusság is létrejön a háztartások bevételszerkezetében. A családok bevételeinek kis része lesz így többé-kevésbé fix jövedelem, a nagyobbik része pedig változó jövedelemforrásokból tevődik össze.

Mint ahogy a családok bevételei, a kiadásaik is periodikusan emelkednek vagy csökkennek. A családok kiadásszerkezete egyfelől állandó kiadásokat, másfelől hirtelen jött, váratlan vagy kríziskiadásokat takar (Hotze 2005). Az állandó kiadások körébe tartoznak a mindennapi élet fenntartásához szükséges kiadások. A kríziskiadásokat Hotze Lont kutatásai alapján hét alkategóriába lehet csoportosítani (Hotze 2005).⁷

A pénzügyi krízishelyzetek gyakoriak a szegény családok életében. Daryl Collins, Jonathan Morduch, Stuart Rutherford és Orlanda Ruthven egy három földrészen végzett összehasonlító kutatásukban azt tapasztalták, hogy a vizsgált családok körében átlagosan 67 esetben alakult ki pénzügyi krízishelyzet egy év leforgása alatt. A krízisek orvoslására a családok több forrásból próbálnak kis összegeket összerakni, azonban ezek magas költségek mellett realizálódnak, amely során súlyosan megsérülhetnek a háztartások jövőbeli kilátásai, vagy a család felélheti a megszerzett javait, esetleg elviselhetetlen adósságot halmozhat fel (Collins et al. 2009).

Mint ahogy a kríziskiadások gyakoriságából is látható, a családok bevételei és kiadásai sok esetben nem alkotnak egymást átfedő kategóriákat, azaz a bevételi, illetve kiadási periódusok miatt sok esetben nem áll elégséges tőke a családok rendelkezésére a kiadások fedezéséhez. Ez nagyon könnyen eladósodottsághoz vezet. A kutatások azonban azt jelzik, hogy bár a háztartások havi kiadásegyenlegei átlagosan negatívak, a családokat mégsem terhelik kezelhetetlen adósságok – azaz a havi pénzügyi negatívum a teljes bevételnek és a felvett hitelarányának mindig csak kis részét képezi (Collins et al. 2009). Ezekhez az eredményekhez azonban hozzá kell tenni azt, hogy ez leginkább abban az esetben igaz, ha a háztartás nem rendelkezik nagy összegű formális banki hitellel. A formális banki hitelek és kölcsönök ugyanis sok esetben véglegesen felborítják a család gazdálkodását. Ugyanakkor ezek nélkül a formális hitelek nélkül is láthatjuk, hogy a családok gazdaságában minden hónapban pénzügyi lyukak keletkeznek, melyek „betömésére” létrejön a helyi filléres gazdaság.

2.2. A modell megtakarítási alrendszere és elemei

Az alacsony jövedelmű háztartások pénzgazdaságát feltáró kutatások egybehangzó eredményei szerint az alacsony jövedelmű családok a világ minden szegletében megtakarítanak valamilyen formában (Collins et al. 2009; Rutherford 1999; Hotze 2005).⁸ A megtakarítások azonban rendkívül kis összegek összerakásával, több forrásból, vagy hitelek igénybevételeivel valósulnak meg (Collins et al. 2009).

7 Betegség miatt felmerülő orvosi költségek, halálesemény költségei, rituális események költségei (esküvő, születésnap, ballagás, ünnepek stb.), a gyerekek oktatásának költségei, házfelújítással kapcsolatban felmerülő költségek, luxusjavak vásárlása, valamint egyéb hirtelen felmerülő váratlan kiadások (pl. bírságok).

8 A megtakarításképzést az is előmozdítja, hogy a családoknak – előre tervezhető módon – szükségük lesz nagyobb kiadások fedezésére (pl.: iskoláztatás, téli tüzelő), s erre kis összegű megtakarításokat kell elkülöníteniük a családi kasszában belül.

A családok megtakarítási módozatai két fő cselekvési irányba sorolhatók: (1) amikor a háztartások a kiadási oldalon csökkentik a pénzköltést, kis összegű megtakarításokat hozva létre, illetve (2) amikor a bevételi oldalon tesznek félre, kevesebbet fogyasztva, vagy csökkentve a kiadások spektrumát (Rutherford 1999).⁹

A modellben jelölt megtakarítási elem formális szegmensét (az 1. ábrán I. ponttal jelölve) alkotó formális pénzüintézetek (bankok, takarékszövetkezetek) csak kis hányadát képezik az alacsony jövedelmű háztartások megtakarítási szegmensének. A kutatások igazolják, hogy sok család rendelkezik ugyan bankszámlával vagy megtakarítási számlával formális pénzüintézeteknél, de a megtakarítások fő intézményei inkább informális intézmények, technikák, azaz nem a klasszikus értelemben vett megtakarítási formák a jellemzőek.

Az informális megtakarítási szegmenset (az 1. ábrán II. ponttal jelölve) tovább lehet osztani *a*) személyes, javakban történő individuális megtakarítási formákra, illetve *b*) megtakarítást segítő individuális vagy kollektív szintű társadalmi intézményekre.

Peer Smets a javakban történő informális megtakarítások öt formáját különbözteti meg. (1) A legelterjedtebb az otthon tartott készpénzben történő megtakarítás, aminek az előnye, hogy a pénz likvid marad, és így bármikor a család rendelkezésére áll. (2) Elterjedt forma az aranyban, illetve különféle nemesfémekben, ékszerben történő megtakarítás. Ebből több előnye is származik a háztartásnak, hisz a nemesfémek könnyen likvid tőkévé transzformálhatók, a jelzálog- és egyéb hitelügyletek esetében fedezetként szolgálhatnak, a jószágok értékcsökkenése minimális, ezenfelül esetleges antik jellegük miatt még többletértéket is teremthetnek, könnyű szállítani őket, illetve kereskedni velük, továbbá státuszszimbólum-jellegük miatt presztízst kölcsönöznek tulajdonosuknak. Az ékszerben történő megtakarításnak használati értéke is van, hisz funkcionális jelzőértékkel bír (Bouman 1988). A harmadik forma (3) az építési anyagba fektetett megtakarítás, amit a tőkefelhalmozáson túlmutatóan a család a lakhatásának minőségi javítására és így a házuk értékének növelésére is tud fordítani. Következő forma (4) a haszonállat vásárlása, amit táplálkozásra, és ezen keresztül kiadáscsökkentésre tudnak fordítani a háztartások. Végül javakban történő utolsó informális megtakarítási forma (5) a luxuscikkek vásárlása (tévé, számítógép, autó stb.), melyeknek egyfelől élvezeti értékük van, ám könnyen likvid tőkévé tehető jellegük, eladhatóságuk miatt is elterjedtek (Smets 1999).

A fejlődő országokban a családok kidolgoztak olyan megtakarításokat segítő társadalmi intézményeket, amelyek lehetővé teszik számukra a krízisalapok létrehozását, továbbá informális mikrobiztosításokként is működnek. Habár Magyarországon ezek a társadalmi intézmények hiányoznak a családok megtakarítási gyakorlatai közül,

⁹ Rutherford szerint a családok bevételeiknek körülbelül 75%-át költik csak el, a többit megtakarításra, hitel visszafizetésére, illetve informális mikrobiztosításokra költik (Rutherford 1999).

a világ számos országában a megtakarítási alrendszer részét képezik.¹⁰ Álláspontom szerint a hazai pénzügyi fejlesztő programok egy lehetséges és fontos irányát képezhetik ezek a csoportok a jövőben.

A legegyszerűbb működési struktúrával a pénzőrök (*moneyguards*) intézményei rendelkeznek. A pénzőrök napi, heti vagy havi rendszerességgel összegyűjtik a családoktól a kis összegű megtakarításokat, és a megtakarítási időszak végén vagy teljes egészében visszaadják azokat, vagy levonják az összegből az őrzésért járó díjat.¹¹

További elterjedt informális megtakarítási intézmények a csoportos vagy kollektív megtakarítási és pénzügyi öngyógyító csoportok. Ezeket a SAVA-k (*Saving Associations – Megtakarítási Csoportok*) és ROSCA-k (*Rotating Savings and Credit Associations – Forogtós Megtakarítási és Hitelezési Csoportok*) típusaiba lehet sorolni (Gosztonyi 2014). A SAVA-k informális biztosítási alapként működnek, és a családok minden hónapban egy előre meghatározott fix összeget gyűjtenek össze egy közös alapba. A csoporttagok egy bizonyos cél érdekében gyűjtik a tőkéjüket (pl.: temetkezési vagy házassági költségek finanszírozása). A csoportok addig működnek, amíg az adott esemény be nem következik. Az utolsó informális megtakarítási intézmény félig átvezet már minket a hitelezések körébe, hisz a ROSCA-k egyszerre szolgálnak hitelezési, illetve megtakarítási intézményekként is. Bár a ROSCA-kban a hangsúly a megtakarításokon van, ám a csoportok képesek kis összegű, illetve rövid futamidejű kölcsönöket is folyósítani, amelyeket fogyasztási vagy vállalkozási hitelként tudnak felhasználni a tagok (Bouman 1989).¹²

Az alacsony jövedelmű családok informális megtakarítási technikája a fentebb elemzett intézményeken túl az is, hogy drasztikusan lecsökkentik vagy visszafogják a kiadásait. E módszerhez kapcsolódik a közüzemi számlák késleltetett befizetésének gyakorlata. A magyarországi kutatások alátámasztják, hogy a családok körében alapvető normaként működik a rezsiköltségek időben való befizetése, hisz elemi érdekük a számlák befizetése. Azonban pénzügyi krízishelyzetben nem tudják minden esetben ezt érvényre juttatni, és gyakran előfordul a késleltetett befizetés (Kotics 2012). Ez több esetben azonban ahhoz vezet, hogy nagy összegű tartozásokat, díjhátralékokat (víz-villany-gáz) halmoz fel a háztartás.¹³

10 Ugyanakkor az elmúlt években néhány civil szervezet pénzügyi fejlesztő programjában helyet kaptak a krízisalap létrehozását segítő formák. További információ: SIMS program – Autonómia Alapítvány <http://autonomia.hu/hu/programok/sims-projekt-tarsadalmi-innovacio-kolcsonos-tanulas-illetve-kisosszegu-megtakaritasok-europa-szerte>.

11 Ismert olyan eset, amikor az őrzési díj eléri a megtakarítási összeg 40%-át is, ami rögtön felveti a kérdést, hogy miért is éri ez meg a családoknak. Az őrzés díjában a szolgáltatás díja realizálódik, vagyis az, hogy a családok biztos helyen tudják a megtakarításukat, és segítségével apránként össze tudnak gyűjteni egy nagyobb összeget, illetve a pénzüket kis összegekenként ki tudják vonni a mindennapi kiadások nyomása alól (Ruthven 2002). Mindezt továbbá a szolgáltatás kontextusával együtt érdemes elemezni, vagyis egy olyan helyzetben, ahol a családok számára kevés biztonságos megtakarítási lehetőség nyitott, a pénzőrök őrzési díjának levonása (a megtakarításból) teljesen racionális döntésként értelmezhető a családok oldaláról.

12 A csoportok működéséről bővebben lásd: Gosztonyi (2014).

13 Rendkívül kevés olyan magyarországi társadalomtudományi munka született, mely a szegénységben és szegregátumokban élők eladósodottságát mérte volna fel a közüzemi számlák tekintetében. Dés Viktória és munkatársainak 2012-es esettanulmánya az egyik ilyen ritka példa. A szerzők két szegregátumban mérték fel a családok eladósodottsági helyzetét (Dés és mtsai 2012). A tanulmány megállapítja, hogy a szegregátumokban élők közel 2/3-ának (63%) valamilyen adóssága, díjhátraléka van. Ezek a díjhátralékok az esetek túlnyomó többségében másfélszer akkora összeget érnek el, mint az adott család egy hónapnyi teljes bevétele. A kutatók azt találták, hogy a díjhátralékok nem csak a jelenleg az ingatlanban lakó család halmozta fel, hanem a kusza tulajdonosi és bérleti viszonyok következtében nemegyszer az előző lakó adósságait fizetik a jelenlegi lakók.

2.3. A modell hitelezési alrendszere és elemei

A hitelezési rendszer is tovább bontható formális (az 1. ábrán az I. pont) és informális (az 1. ábrán a II. pont) részekre, ám mielőtt rátérnék ezek bemutatására, áttekintem azokat a hitelkoncepciókat, amelyek mentén elemezhetővé és értelmezhetővé válik a családok hitelgazdálkodása. Tanulmányomban – az 1992-es shiptoni hiteldefiníció szerint – minden olyan transzfert hiteltranszfernek tekintek, amelyben bármilyen jószág vagy szolgáltatás transfere valósul meg – egyéntől egy másik egyén vagy egy csoport felé – azzal az elvárással, hogy a viszonzás egy későbbi időpontban meg fog történni (Shipton 1992). Ez a definíció kellően széles teret enged annak, hogy az alacsony jövedelmű háztartások hiteltranzakcióit áttekintsük.

Az alacsony jövedelmű háztartások hitelpiacán a hiteltranzakciók nem értelmezhetők pusztán egy hitelező és egy hitelfeltevő közötti kapcsolatnak, sokkal inkább szociális faktorok által determinált tranzakciók, melyek mindig hordoznak egyfajta szociális jelentést is. A hitel minden esetben egy társadalmilag is konstruált entitás, milyenségét erősen befolyásolják a társadalmi kapcsolatok, társadalmi normák, valamint a kultúra (Guerin 2014). Mindebből az is következik, hogy a hitel mindig függőségi kapcsolatokon keresztül artikulálódik, és ezek a viszonyok hosszabb ideig állhatnak fenn, mint a konkrét (pénz)összeg törlesztésének lezárta, és messze túl is mutatnak a pusztán törlesztésen. A hitel számos, egymással ellentétes fogalom összesítője lehet. Megtestesíthet és erősíthet társadalmi összefogást és kötelekeket, ugyanakkor kizsákmányolást, erős függőségi viszonyokat és dominanciát is teremthet, bizonyos kapcsolatokba zárhatja a hitelezőket, viszont új kapcsolatok létrehozására is lehetőséget teremt (Guerin 2014; Peebles 2010; Deborah 2012).

Ugyancsak nehezen lehet megragadni a hitelek kamatrátáját az informális hitelek esetében. Az informális hitelpiac egyik sokak által jegyzett jelensége a magas kamatrata, bár a magas kamatrátával működő hitelek a cserekapcsolatok és az informális hitelpiac csupán kis szegmensét fedik le.¹⁴ A kamat mértéke ugyan az alacsony jövedelmű háztartások számára is fontos tényező, ám a magas kamatokkal a családok a szolgáltatás árát is megfizetik, nem csupán a pénzhasználat díját (Hotze 2005). A kamatok így tartalmazzák a tranzakciós költségeket, a személyes kapcsolatok erősségének költségét, a tranzakciót megelőző megállapodásokat, a hitelügyletet megelőző kapcsolatok történetét és „árát” a hitelező és a hitelkérő között, a tranzakciókban részt vevők lokális státuszát, a hitel mértékét, sürgősségét, célját, illetve a vissza nem fizetés kockázatát (Hotze 2005).¹⁵

14 A. Fernando Srí Lankán végzett longitudinális kutatása statisztikai adatokkal is alátámasztja, hogy az informális hitelek 50%-a alacsonyabb kamatú, mint a formális piacon elérhető hiteltermékeké (Fernando 1986).

15 Ezek a tényezőknél felül a kis összegű hitelek esetében a hiteltökéire eső adminisztratív és tranzakciós költségek fajlagosan magasabbak, mint egy nagyobb hitelösszeg esetében, ami úgyszintén kifejeződik a magas kamatrátában (Moll 1992). Rauno Zander a Srí Lanka-i informális hitelezést kutató rámutat, hogy a kamatrata fontos faktora a hitelezésnek, ám az alacsony jövedelmű háztartások ezenfelül számos faktort mérlegelnek, amikor a hitelfelvétel mellett döntenek. Figyelembe veszik az átlagos társadalmi távolság mértékét a hitelező és a hitelfeltevő között, a késelem vagy nem fizetés esetén a szankciók mértékét, a hitel kötött vagy szabad célú felhasználhatóságát, a hitelbírálat időtartamát, a pénz kézhezvételének idejét, a felvehető kölcsön összegét, a visszafizetések rugalmasságát, a hitelfelvételhez szükséges (hivatalos) okmányok szükségességét, a kezesek számát, illetve szükségességét (Zander 1992).

Az informális pénzügyi piacokon forgó hitelállomány nem csupán létfontosságú a település lakosai számára, hanem több szociális funkciót is ellát. A hitelezés minden lakos egy sokszálú relációs hálózatba tartozik, ezen a kapcsolati szöveten keresztül nemcsak különböző hitelekhez tudnak hozzájutni a lakosok, hanem további szolgáltatásokhoz és erőforrásokhoz is (Hotze 2005).

2.3.1.A formális hitelezési alrendszer elemei

A hitelkoncepciók rövid áttekintése után térjünk vissza a rendszer formális hitelezési elemeire (1. ábra I. pont).

Bankok, takarékszövetkezetek

A formális pénzügyi szektor intézményei közé sorolhatók a bankok és a takarékszövetkezetek, melyek szolgáltatásaiból az alacsony jövedelmű családok általában kiszorulnak, kizáródnak. A klasszikus fedezet, illetve az állandó bevétel hiányában a családok elesnek a pénzintézetek hiteltermékeitől, de a felvett hitelek törlesztési feltételei sem illeszkednek a családok szükségleteihez. Emellett magas tranzakciós költségekkel kell számolniuk, hisz hozzá kell adniuk a hitelösszegekhez az utazási költségeket, a telefonhívások költségét, az adminisztrációs költségeket, a kezes felkérésének költségét, a hatósági dokumentumok beszerzésének költségeit, illetve a munkabér kiesését addig, amíg a hiteligénylést intézik (Bouman 1988).

A magyarországi háztartások fogyasztásának növekedése a rendszerváltás óta megfelelő megtakarítások nélkül, ám jelentős hitelfelvétel mellett zajlott le. 2002 és 2008 között a hitelfelvétel közel nyugat-európai szintűre emelte az eladósodottság mértékét. A családok azonban teljes bevételük sokkal nagyobb részét (13%) fordították adósságtörlesztésre, mint a nyugat-európai háztartások (10–11%), s mindez még nagyobb százalékos arányt mutatott a magyarországi alacsony jövedelmű háztartások esetében (Szalma–Szel–Husz 2011). A 2008-as pénzügyi és a devizahitelek árfolyamkockázata következtében kialakult válság azonban némiképp változást hozott. A hitelfelvételt mérő kutatások arra az eredményre jutottak, hogy az alacsony jövedelmű lakosság körében a megtakarításokkal rendelkezők aránya tovább csökkent, ugyanakkor a hitelfelvevők aránya is jelentősen visszaszorult. Mindez kart karba öltve zajlott a bankintézményekkel kapcsolatos bizalmatlanság növekedésével (Szalma–Szel–Husz 2011), továbbá azzal, hogy a bankok hitelbírálati gyakorlata egyre több szubjektív elemet tartalmazott, melyek tovább nehezítették az alacsony jövedelmű háztartások hitelhozáférését (Szathmári 2008). Azonban még ezek alapján sem támasztható alá a pénzügyi szakemberek várakozása, miszerint az alacsony jövedelmű hitelfelvevők elővigyázatosabbá válnak a pénzügyi válság hatására, hisz a 2010-es adatok azt mutatják, hogy a hitelekkel rendelkezők 2/5-e főként az alacsony jövedelmű háztartások közül kerül ki Magyarországon (Szanyi 2011). Mindebből következően tetemes formális hiteladóssággal rendelkeznek, ami továbbra is megoldatlan teherként nehezedik mind a családokra, mind a hitelintézetekre egyaránt.

Áruházláncok hiteltermékei

A formális szektor alacsony jövedelmű családok által is igénybe vett hiteltermékei a különböző üzletek és áruházláncok által folyósított áruhiteltek. Ezek széles skálán hozzáférhetőek, és kis, valamint közepes összegű hiteleket biztosítanak. Az áruhiteltek gyors hitelbírálás mellett működnek, ám jellemzően magas kamatrátá és fix törlesztési összegek mellett folyósítják őket.

Jelzálogüzletek

A jelzálogüzletek átvezető kategóriát alkotnak a formális és informális hitelezési elemek között. A regisztrált jelzálogosok mellett ugyanis sok esetben működnek nem regisztrált jelzálogüzletek is, melyek már az informális piac logikáját vetítik előre.

A jelzálogüzletek vitathatatlan előnye a hitelt folyósító szempontjából, hogy a zálogtárgy csökkenti a hitelező kockázatát, és az, hogy általában a zálog értékének csak 40–50%-ára nyújtanak hitelt. A jelzálogüzletek így alacsonyan tudják tartani tranzakciós költségeiket, mivel a hiteltranzakcióval kapcsolatos adminisztráció viszonylag minimális. A hitelezőnek azonban kockázatot és pluszköltséget jelent a zálog raktározási költsége, illetve az illegális javak kiszűrése (Bouman 1988).

Az alacsony kockázat, illetve tranzakciós költségek miatt a jelzálogosok jellemzően alacsonyabb kamatrátával dolgoznak, mint a bankok, vagy mint néhány informális hitelintézmény, így a hitelkérőnek is előnyös a hitelfelvétel. Ezenfelül a jelzálogos nem kérdez rá a hitelfelvétel céljára, azaz nem kötött a hitelcél (Bouman 1988).

2.3.2. Az informális hitelezési alrendszer elemei

Pénzkölcsönzők, uzsorások, kamatos pénzesek és a boltocskázás

Talán egyik pénzügyi intézményhez sem kapcsolódik olyan sok negatív képzettársítás, mint a pénzkölcsönzőkhöz, habár több antropológiai kutatás is alátámasztja, hogy az uzsorásoktól felvett hitelek csak kis százalékát teszik ki az informális pénzpiacon forgó hiteleknek.¹⁶

A negatív képzettársításoknak messzire visszanyúló történelmi gyökerei vannak. A kamatszedés társadalmilag meghatározott értelmezései alapján bizonyos tevékenységeket normatívan, jogilag vagy morálisan elítélendőnek tartottak, illetve tartanak, bizonyos tevékenységeket pedig nem (Durst 2011).¹⁷ Magyarországon számos tanulmány foglalkozott már a pénzkölcsönzők kizsákmányoló tevékenységével (Fábián–Szoboszlai–Hüse 2011; Béres–Lukács 2008). Céлом azonban most nem az, hogy bővísem ezt a szakirodalmat, hanem hogy egy másik nézőpontot is beemeljek

¹⁶ Habár a pénzkölcsönzők, uzsorások – vagy ahogy Magyarországon több településen is hívják őket, a „kamatos pénzesek” – az informális hitelezés leginkább ismert szereplői, és sok esetben az informális pénzügyi szegmens egyedüli szereplőiként is hivatkoznak rájuk, Platteau és Abraham 1984-es kutatása alapján a teljes hitelállomány csupán 5%-ára becsülhető a tőlük felvett hitelál (Platteau–Abraham 1984).

¹⁷ Peer Smets, megszabadítva a pénzkölcsönzők definícióját a negatív konnotációtól, olyan pénzügyi vállalkozókként definiálja őket, akik összehozzák az anyagi és természetbeni forrásokat annak érdekében, hogy általuk új és jövedelmező pénzügyi szolgáltatásokat biztosítsanak (Smets 1999).

a diskurzusba, és a kamatosok másfajta funkcióit is megvilágítsam. Úgy gondolom, ez a nézőpont nem alternatívája, hanem kiegészítője lehet a hazai szakirodalomban megjelent álláspontoknak.

A pénzkölcsönzők általában nagyobb összeget tudnak folyósítani, s nagyjából ez minden, ami alapján valamennyi szereplő besorolható ebbe a kategóriába. Ugyanis mind működésükben, mind hitelkondícióikban számos eltérés figyelhető meg. Működtethetik ezt a tevékenységet egyedüli jövedelemszerző tevékenységként, ám egyéb jövedelemszerzési tevékenységekkel is kiegészíthetik (pl. a helyi élelmiszerboltot vagy a kocsmát üzemeltetik). A hiteltörlesztés történhet napi, heti vagy havi szinten is. A hitelezés történhet pénzben vagy természeti javakban. Lehetséges zálog nélküli vagy záloggal egybekötött hitelezés (Smets 1999).

A kutatások alapján egyértelmű, hogy a pénzkölcsönzők hiteltermékei sokkal jobban illeszkednek az alacsony jövedelmű háztartások szükségleteihez, mint a formális hiteltermékeké. A hitel igénybevétele könnyű és kényelmes, hisz a pénzkölcsönző általában a településen lakik, a tranzakció gyors hitelbírálattal, illetve hitelügyintézés mellett zajlik, a hitelező rugalmas fedezeti formákat fogad el a hitelezéshez, mindemellett lehetőség nyílik a rugalmas törlesztésre is.

A hiteltermék mellé azonban magas kamatrátát (több esetben jogilag illegális kategóriába tartozó) társul. Az uzsorások egyfelől haszonmaximalizációra törekednek, ám a magas kockázatot, a magas tranzakciós költségeket (monitorozási költség, információszerzés stb.), a rövid távú futamidő költségeit, a kis összegű hitel költségeit, illetve a visszafizetés rugalmasságának költségeit is beleszámítják a kamatba (Smets 1996). Ha az uzsorások szemszögéből nézzük, akkor a magas kamat még a sok bedőlt hitel mellett is biztosítja a nyereséget. Végül ha nagyobb a kamat, talán kevesebbet vesz fel a kölcsönkérő, így kevesebb bedőlt hitele lesz a hitelezőnek (Collins et al. 2009).

Bár az uzsorások szolgáltatásait jövedelmi kategóriától függetlenül több társadalmi réteg is igénybe veszi, elsősorban olyan ügyfelek számára biztosítanak hitelt, akik kiszorultak a formális pénzügyi rendszerből.¹⁸

A pénzben történő „kamatozás” az elmúlt évek rendőrségi fellépéseinek köszönhetően némileg visszaszorult a magyarországi kistelepeleken, és előtérbe került az ugyancsak uzsorajellegű hitelezés körébe tartozó „boltocskázásnak” hívott gyakorlat. A boltocskázás során külföldről – az országok közötti árkülönbséget kihasználva – behozott élelmiszert, cigarettát lehet magas kamatrátájú hitelre beszerezni. Ezekben a nem pénzalapú tranzakciókban akár 200–300 százalékos havi kamatot is felszámítanak. Ez az elképesztő magas kamatrátát a hitelező szempontjából sokkal biztosabb profitot termel, mint a kamatozás, ezen túlmenően sokkal kevésbé van előtérben ez a tevékenység az igazságszolgáltatás szemszögéből, mint a kamatos pénz. A hitelfelve-

18 Ruthven kutatásai alapján a kamatos pénz felvételének két fő motivációja van: egyfelől (1) a jövedelemkiesés pótlása, illetve a pénzügyi krízishelyzetek megoldása, amire más hitelfelvételi lehetőségek csak korlátozottan vagy egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Másfelől (2) a hitelállomány törlesztése, amelyhez az uzsorás azonnali készpénzt tud folyósítani (Ruthven 2002). A magyarországi uzsorakutatások Ruthven megállapításaival megegyező motivációkat tártak fel (Fábián–Szoboszlai–Hüse 2011; Béres–Lukács 2008).

vő szempontjából a tranzakciók alapját a hiánygazdaságban érdemes keresni, ugyanis a hónap második felében gyakorlatilag elfogy a családok jövedelme, ám a boltocskázás folyamányaként – hitelre – még ezekben a hetekben is tudnak élelmiszerhez jutni. Ebből kifolyólag elsősorban nem az ár-érték arány a meghatározó a tranzakciók során, hanem az, hogy a hitelfelvevő család nem rendelkezik készpénzzel, de hitelre mégis hozzá tud jutni a javakhoz.

Munkahelyi hitel

Az informális hitelpiac következő intézménye a munkahelyi hitelezés, melynek két formája ismert: (1) a munkaadótól kapott fizetési előleg, illetve (2) az informális önkormányzati hitelezés.

A munkaadótól kapott fizetési előleg olyan hitelezési tranzakció, ami általában kamatmentes hitelt takar, és amit a munkaadó a munkavállaló következő havi béréből levon. A bér mint fedezet minimalizálja a hitel vissza nem fizetés kockázatát, ám általában nem lehet újabb hitelt felvenni addig, amíg az előzőt nem törlesztették (Smets 1999). A hitelfelvétel célja nem rögzített, de a hitelező monitorozhatja a felhasználást. A hiteltranzakció egyfelől a pénzügyi krízishelyzet megoldását szolgálja, másfelől a munkaadó függőségben tudja tartani a hitellel a munkavállalót (Smets 1999).

Magyarországon a munkahelyi hitel körébe sorolható az informális önkormányzati hitelezés, amely során a hitelkérő a szociális transzferére vagy közmunkabérére tud kamatmentes hitelt felvenni az önkormányzattól. Ezt a hitelt a munkahelyi hitel logikája szerint levonják a hiteles következő havi béréből vagy szociális juttatásából.

A munkahelyi hitelek esetében a felvételhez szükséges fedezetet az állandó jövedelem érkezése biztosítja, ami a jelzálogos fedezettől abban tér el, hogy az adminisztrációs költségeket, illetve a raktározási költségeket megspórolja a hitelfolyósító azzal, hogy nem materiális javakat kér fedezetként.

Árusok, boltok hitelei

A mozgóárusok, helyi élelmiszerboltok informális hitelei során az árut hitelben tudja a hiteles megvásárolni, amit általában havonta törleszt. A hiteltermékben nehezen mutatható ki, hogy az összeg tartalmaz-e kamatot, vagy sem. Amennyiben nem történik meg a hitel visszafizetése, a hitelezést felfüggesztik. A hitelezés segíti az árus vevőkörének stabilizálását, illetve az árus a hitelezéssel előre bebiztosítja a későbbi eladásait (Platteau–Abraham 1984).

A helyi boltok a kistelepeleken magasabb áron adják a termékeiket, mint a nagyobb városi áruházláncok. Mindez a szállítási költségek magas árának, a raktározási költségeknek, illetve a boltok helyi monopolhelyzetének köszönhető. Az alacsony jövedelmű családok számára azonban az, hogy hitelre, valamint kis mennyiségben és utazási költség nélkül tudnak vásárolni, olyan előnnyé válik, ami miatt megéri a magasabb árat is kifizetni (Musgrove–Galindo 1988).

Személyes pénzkölcsönzés: rokoni, baráti, szomszédsági tranzakciók

Több kutatás is rámutat arra, hogy a rokoni, baráti, szomszédsági cserekapcsolatok és hitelezések az informális pénzüpiaci szegmens legelterjedtebb hitelezési formái (Guérin 2006).¹⁹ Collins és Ruherford 2009-es kutatásai rámutattak továbbá, hogy majdnem minden általuk vizsgált család részt vett ebben a tranzakciós formában vagy mint hiteles, vagy mint hitelező, vagy mindkettőnként egyszerre (Collins et al. 2009).

A személyes pénzkölcsönzés útján folyósított hitelek leginkább kis összegű vagy természetbeni javakban történő, fogyasztási hitelként értelmezhetők. Tipikusan étkezésre, és a krízishelyzetek azonnali orvoslására fordítják őket a családok. A hiteljelleg a tranzakció során explicit módon nincs kifejezve, és semmilyen klasszikus értelemben vett fedezet nem szükséges a hitelfelvételhez, „csupán” a társadalmi tőke. A hitelek gyors napi vagy heti lejáratúak. A hitelbírálat is hamar lezajlik. A hitelek legtöbbször kamatmentesek, bár találkozhatunk kamatos hitelekkel (Platteau–Abraham 1984).

A hitelezés anomáliája, hogy a családok általában hasonló jövedelmi szintű rokonokkal, barátokkal, szomszédokkal állnak kapcsolatban, így könnyen előfordul, hogy a hitelező nem tud hitelezni. A rendszer a visszafizetés rugalmassága miatt akkor működik leginkább, ha a hitelező egyszerre több személynek is hiteleket nyújt, így csökkenteni tudja a hitel vissza nem fizetéséből eredő pénzhiány kockázatát (Smets 1996). A hitel vissza nem fizetése a személyes kapcsolatokban is törést eredményezhet, illetve közösségi szinten is szankciókat vonhat maga után. A visszafizetést ugyanis a szociális kontroll biztosítja, azonban minél szorosabb/erősebb a kapcsolat a tranzakcióban szereplő felek között, annál inkább válik ajándékcserevé a cserekapcsolat (Smets 1996).

Közösségi alapú hitelezések

Az informális hitelpiac utolsó szegmensét olyan közösségi alapú tevékenységek alkotják, melyek lehetővé teszik tagjaik számára a kis összegű hitelhez vagy tőkéhez való hozzájutást. Az ASCA csoportoknál (*Accumulating Savings and Credit Associations – Felhalmozó Megtakarítási és Hitelezési Csoportok*) a csoporttagok havonkénti megtakarításaiból összegyűlt tőke egyfajta hitelkeretként működik, és vagy a csoport tagjai számára, vagy a csoporton kívüli személyek számára hiteleket folyósítanak belőle (Smets 1999a). A csoportokban a hitelfelvevők többször is igényelhetnek hiteleket. Az ASCA csoportokban a hitelfelvétel a hitelfelvevő törlesztési kapacitásához igazodik, amennyiben azonban a törlesztés nem történik meg, a hitel összegét levonják a csoporttag által megtakarított összegből (Smets 1999b).

A közösségi alapú hitelezések kategóriájába sorolhatók a szerencsejátékok, illetve kártyajátékok által működtetett hitelezési körök is. Ugyan az ASCA csoportok nem találhatóak meg a magyarországi gyakorlatban, ezek a csoportok azonban igen. Hason-

¹⁹ Platteau és Abraham kutatása az indiai Dél-Karélában azt találta, hogy a hitelek több mint 50%-át tették ki a személyes pénzkölcsönzési tranzakciók (Platteau–Abraham 1984).

ló csoportos hitelezési logika mentén, mint az ASCA, egy olyan többé-kevésbé állandó csoportot hoznak létre, melynek a tagjai a szerencse segítségével alkalmanként kisebb tőkékhez tudnak hozzájutni. A számtalan lefolytatott kártyaparti után a valószínűség elvét követve nagyjából mindenkihez eljut valamekkora összeg. A csoportok működése úgyszintén zárt, hisz meghatározott számú ember gyűlik össze minden alkalommal játszani, s általában ugyanazok a tagok. Ám a csoport nem formalizált, és csak implicit módon szól az egymás közötti hitelezésről.

A formális és informális hitelezési alrendszer szereplőinek és intézményeinek áttekintése után a szereplők és intézmények főbb jellemzőit az alábbi összefoglaló táblázat tartalmazza (1. tábla).

1. tábla: A formális és informális hitelezési alrendszer szereplői és intézményei

	Pénzügyi szektor	A hozzáférés jellege	A hitel felhasználási módja	A hitel összege	Hitelfedezet	Ütemezés	Tranzakciós költségek	A kamat mértéke
Bankok, takarékszövetkezetek	Formális	Nehezen hozzáférhető	Kötött	Magas	Klasszikus	Kötött	Explicit, magas	Piaci
Áruházláncok hiteltermékei	Formális	Könnyen hozzáférhető	Kötött	Alacsony-Közepes	Klasszikus / vagy nincs	Kötött	Explicit, magas	Magas
Jelzálogüzletek	Formális Informális	Könnyen hozzáférhető	Szabad	Közepes-Magas	Szociális és klasszikus	Kötött	Explicit, alacsony	Alacsony
Pénzkölcsönzők	Informális	Könnyen hozzáférhető	Szabad	Magas	Szociális és klasszikus	Rugalmas	Explicit, alacsony	Magas
Munkahelyi hitel	Informális	Korlátozottan hozzáférhető	Szabad, de monitorozott	Közepes	Munkaviszony	Kötött	Implicit, alacsony	Nincs
Árusok, boltok hitelei	Informális	Korlátozottan hozzáférhető	Kötött	Alacsony-Közepes	Szociális és klasszikus	Kötött	Implicit, alacsony	Nincs / alacsony
Rokoni, baráti, szomszédai kölcsön	Informális	Könnyen hozzáférhető	Szabad, de monitorozott	Alacsony	Szociális	Rugalmas	Implicit, alacsony	Nincs
Közösségi alapú hitelezések	Informális	Korlátozottan hozzáférhető	Szabad, de monitorozott	Alacsony	Szabad, de monitorozott	Alacsony-Közepes	Implicit, alacsony	Alacsony

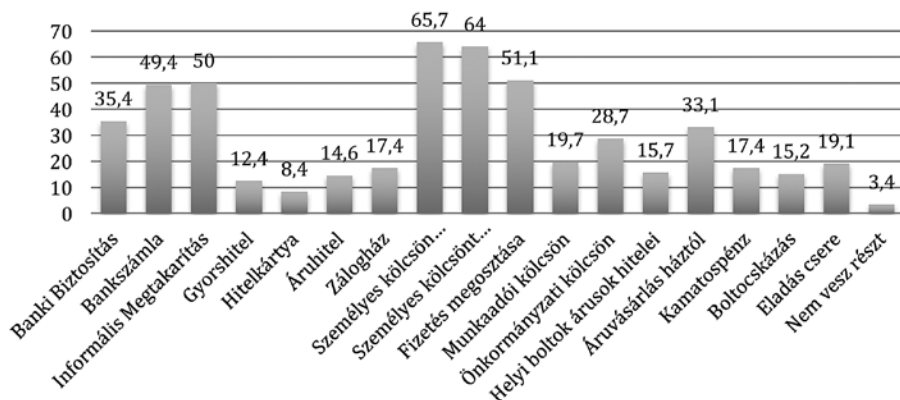
3. A rendszerelemek közötti összefüggések

A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy a bemutatott modell alapján egy magyarországi hátrányos helyzetű, 1000 fős borsodi faluban 2014 és 2016 között megvalósuló részvételi akciókutatásunkat részletesen bemutassam (Gosztonyi 2017a, 2017b), ezért csupán azokra a részeredményekre térnék ki, melyek a legszorosabban összefüggnek a modellel.

Fontos kutatási eredmény volt, hogy pontosan definiálni tudtuk és így mérhetővé tehetjük az informális és formális megtakarítási és hitelezési szegmensek intézményeit és azok használatának volumenét, valamint a közöttük megragadható rendszerszintű összefüggéseket és kölcsönös függőségeket. A 2. ábra a falu lakosai által használt formális és informális megtakarítások, valamint hitel- és kölcsönformák összesített megoszlásait tartalmazza a teljes településen felvett kérdőíveink adatai alapján. Kutatásunk során összesen 17 társadalmi intézményhasználatot mértünk, ami 2 db formális megtakarítási, 1 db informális megtakarítási technika, továbbá 4 db formális banki hitelintézmény, végül 10 db informális hitelezési intézményt takart.

Ezeknek a tranzakcióknak a fontosságát mutatja, hogy a falu háztartásainak mindösszesen 3,4%-a nem alkalmazza egyik technikát sem a megélhetéséhez. Az alacsony százalékarány jól mutatja, hogy ezek az intézmények kiemelt szerepet játszanak a családok megélhetési stratégiáiban.

2. ábra: A formális és informális megtakarítási intézmények, hitel- és kölcsönhasználat százalékos megoszlásai (N=172 háztartás)

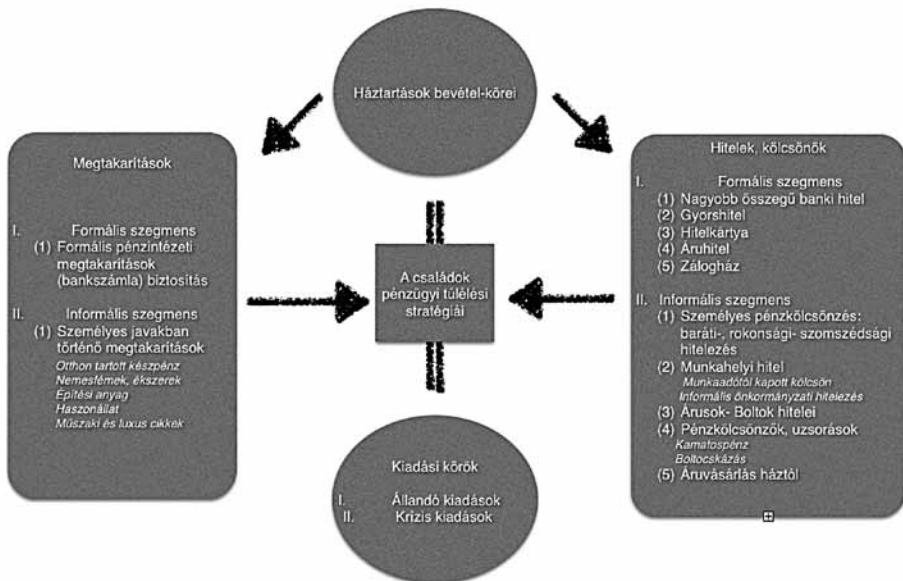

A faluban mérhető formális és informális megtakarítási intézmények és technikák alapján látható, hogy egyfelől a családok nagy százaléka képes megtakarítani, azonban a megtakarítások rendkívül eltérő volument és gyakoriságot mutatnak a jövedelem, a munkaviszony vagy akár az etnikai megoszlások mentén. Az adatok alapján látható, hogy a gazdagabb családoktól a szegényebbek felé elmozdulva folyamatosan nő azok számaránya, akik a formális banki megtakarításokból és maga a formális

bankrendszer igénybevételéből is kizáródnak. Habár a családok fele rendelkezik informális megtakarítással, ezek rendkívül kis összegűek és instabilak, és szintén szűkülő képet mutatnak a magas jövedelmű családoktól az alacsony jövedelműek felé. Mindezek ellenére azonban fontos megállapítása kutatásunknak, hogy az alacsony jövedelmű családok is képesek megtakarításokat elkülöníteni, azonban ezek nem rendszeres időközönként realizálódnak, s viszonylag nagy pénzügyi kockázatok mellett valósulnak meg.

A formális és informális hitelezések eltérő szerepét mutatja, hogy míg a családok 38,3%-a használta a formális intézményeket, az informális hitelezési intézmények használata a családok körében 87,6% volt. A faluban élő családok által leginkább használt formális hitelek fő jellemzői, hogy kis összegűek, gyors hitelbírálattal mellett működnek, jellemzően magas kamatrátával és kis, ám fix törlesztési összegekkel mellett folyósítják őket, és rengeteg olyan elemet tartalmaznak, amelyek kedvezőek az alacsony jövedelmű családok filléres gazdálkodása szempontjából. A lokális informális hitelpiac a faluban rendkívül fragmentált, és a hitelügyletek a lokális kapcsolati hálózatba ágyazódnak. Az informális hitelpiac legmeghatározóbb és legfrekvenciáltabban igénybe vett szeletét az interperszonális hitelezés teszi ki.

3. ábra: A pénzügyi túlélési stratégia faluban működő rendszere

Forrás: saját szerkesztés

Kutatásunk során a pénzügyi túlélési stratégia modellje (1. ábra) több ponton is módosult (3. ábra). A legnagyobb eltérés az volt, hogy a faluban élők pénzügyi túlélési stratégiájából teljesen hiányoznak a nemzetközi szakirodalomból ismert közösségi alapú

megtakarítási és hitelezési intézmények, valamint a pénzör intézménye, mint informális megtakarítási lehetőség. Ugyan létezik egyfajta közösségi megtakarítási alap bizonyos ünnepek során, ám a rendszer elsődlegesen individuális hitelezési intézményeket tartalmaz, és nem közösségi intézményeket. A modell minden további formális és informális intézményét azonban használják a faluban, sőt a formális hitelezések még több elemre is felbonthatók, és így szélesebb spektrumot fognak át, mint azt sejteni lehetett. Kutatásunk azt is alátámasztotta, hogy az intézmények kölcsönös függésben állnak egymással. A faluban élő családok sok esetben egymással párhuzamosan, egy időben több pénzügyi technikát és intézményt is használnak, eltérő intenzitással, azért, hogy gazdálkodásukat biztosítani tudják.

Az intézmények elemzése során mérni tudtuk az együtt járást is, így meg lehetett ragadni az eltérő intézményhasználatot a különböző szocioökonómiai változókkal jellemezhető családoknál. Elemzésünk eredményeként kialakult (1) a formális pénzügyi szektor intézményeit, valamint a kis pénzügyi kockázatot magukba foglaló informális hitelintézményeket használó családok intézményhasználata, (2) a formális hitelezésben még éppen megkapaszkodó, valamint a magas kapcsolati tőkét igénylő, ám alacsony kockázatú informális intézményhasználatot követők csoportja, ezen túlmenően megragadhatóvá vált egy (3) a formális rendszerből teljesen kizárt és az informális hitelezési szegmensekben is az inkább az erős és egyenlőtlen függőségi viszonyokra építő hitelezési instrumentumok felé elcsúszó intézményhasználat, végül megragadhatóvá vált azok csoportja akik (4) kiszorultak mind a formális, mind az informális intézmények használatából.²⁰

A csoportok elemzése során láthatóvá vált, hogy a magasabb jövedelmű, magas iskolázottságú, nem roma családoknak van nagyobb esélyük arra, hogy hozzáférjenek a formális intézmények használatához (1. csoport). Az alacsony jövedelmű, alacsony iskolai végzettségű és főként roma családokat pedig leginkább a formális szegmensből teljesen kizáródott 3. csoportban találjuk. Ők csupán az erős függőségi viszonyokon alapuló hitelezési formákat tudják igénybe venni. A két kategória közötti intézményhasználatot (2. csoport), azaz a formális szegmensből kicsúszók, ám az informális szegmensben a magas társadalmi tőkebefektetést igénylő hitelformákat használók csoportját, jövedelmi szinten a kettő csoport közé pozicionálható, magyarán a lokális „középosztályba”²¹ tartozó családokat találjuk itt meg.

20 Az (1) csoportba tartozó elemek: bankszámlahasználat, banki biztosítás, hitelkártya-használat, banki gyors hitel, áruhitel, informális megtakarítások, a (2) csoportba tartozó elemek: jelzálogház-használat, interperszonális kölcsön, fizetés megosztása, helyi boltban felvehető hitel, a (3) csoportba tartozó elemek: kamatos pénz, boltosckázás, informális önkormányzati kölcsön, munkaadói előleg, áruvásárlás háztól.

21 A középosztályt azért használok idézőjelben, mert az ebbe a csoportba tartozók főbb bevételi forrását a faluban a közmunka jelenti, ezért bevételeik alapján őket is a szegénységben élők közé kéne sorolnunk. Azonban egy hátrányos helyzetű településen ők a középosztályt alkotják.

4. Összegzés

Tanulmányomban a nemzetközi szakirodalom felhasználásával dolgoztam ki a kistelepülésen élő, alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi túlélési stratégiájának rendszerét, valamint mutattam be ennek a modellnek a segítségével megvalósult részvételi akciókutatás néhány eredményét.

A tanulmányban kitértem az alacsony jövedelmű háztartások pénzügyi kontextusának bemutatására, ennek során áttekintettem a filléres gazdaság fogalmát, illetve a családok pénzgazdálkodását. Ezután magát a modellt mutattam be, kitérve a rendszer elemeire és azok működési logikájára. Végül röviden kitértem a modell tesztelésének eredményeire is, melyek alapján láthatóvá vált, hogy a modell használható a magyarországi kistelepülésen élők pénzgazdálkodásának kutatásához és elemzéséhez.

A modell alapján azt állítom, nem igaz, hogy az alacsony jövedelmű családok nem gazdálkodnak a pénzükkkel, csupán egy eltérő lokális rendszerben teszik mindezt. Ezt a folyamatos cselekvést hívom zsonglörködésnek, s vizsgálatával nem csupán elméletileg írható le a családok pénzügyi túlélési stratégiája, de empirikus vizsgálatokkal is igazolható.

Úgy gondolom, hogy a modellel mérhetővé válik a pénzgazdálkodás kontextusa, így használata segítséget nyújthat pénzügyi fejlesztési programok kidolgozásához. Ezek a programok a szegény családok szükségleteihez alkalmazkodva új szegmenseket és pénzügyi lehetőségeket biztosíthatnának az alacsony jövedelmű háztartások számára.

Abstract: The paper presents a typology which was developed by the author for the analysis of financial survival strategies of low-income households in small settlements. The model uses the results of the international literature. The typology analyzes and presents the families' formal and informal financial management, savings and credit transactions, and the context and relationship between these components within a system-based approach. The analysis of the financial survival strategy takes into consideration the relations between different components so it provides a theoretical framework to analyze the previously separately analyzed parts in a system-based approach.

Keywords: participatory action research (PAR), low income families, disadvantaged small settlement, financial survival strategy, financial management, formal and informal loans and savings, network research, methodology of financial diaries

Irodalom

- Agabin, H. M. (1993): The Informal Credit Markets In The Philippines. *Asian Economic Journal*, 7(2): 209–247.
- Ardener, Sh. (1964): The Comparative Study of Rotating Credit Associations. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 94(2): 201–229.

- Béres T. – Lukács Gy. (2008): Kamatos pénz a Csereháton. *Esély*, 5: 71–97.
- Blasco, P. G. y – Wardle, H. (2006): *How to Read Ethnography*. New York: Routledge.
- Bouman, F. J. A. (1990): Informal rural finance – an Aladdin’s lamp of information. *Sociologia Ruralis*, 30(2): 155–173.
- Bouman, F. J. A. (1989): *Small, short and unsecured: informal rural finance in India*. Delhi: Oxford University Press.
- Bouman, F. J. A. (1988) Pawnbroking as an Instrument of Rural Banking in the Third World. *Economic Development and Cultural Change*, 37(1): 69–89.
- Cheal, J. D. (1988): *The gift economy*. London: Routledge.
- Collins, D. – Morduch, J. – Rutherford, S. – Ruthven, O. (2009): *Portfolios of the Poor: How the World’s Poor Live on \$2 a Day*. Princeton: Princeton University Press.
- Cseh-Szombathy L. (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat.
- Dés V. – Bite S. – Farkas Zs. – Székely A. (2012): „Mi vagyunk a tulajdonosok, ja, meg a bank...” – Eladósodás a csengeri és a porcsalmai cigány telepen. (Kézirat.)
- Durst J. (2011): „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valamibe”. A „korrekt” meg a „dögös” kamatos pénz intézménye Borsodban. *Beszélő*, 16(12).
- Ellis, F. (2000) *Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries*. Oxford: Oxford University Press, Incorporated.
- Fábián G. – Szoboszlai K. – Hüse L. (2011): A „kamatos pénz”: Az uzsorakamat intézménye a teleszerű körülmények között élők körében. In Bódi F. –Fábián G. (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 181–201.
- Fernando, A. N. (1988): The Interest Rate Structure and Factors Affecting Interest Rate Determination in the Informal Rural Credit Market in Sri Lanka. *Savings and Development*, 12(3): 249–269.
- Fleck G. – Orsós J. – Virág T. (2000): Élet a Bodza utcában. In Kemény I. (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest : Osiris–MTAKI.
- Fleck G. – Virág T. (2004): Élet a Bodza utcában. In Szuhay P. (szerk.) *Roma antropológia. Szöveggyűjtemény*. Phare–ICSSZEM: Program az Összetartó Társadalom megteremtéséért.
- Geertz, C. (1962): The Rotating Credit Association: A “Middle Rung” in Development. *Economic Development and Cultural Change*, 10(3): 241–263.
- Gosztonyi M. (2014): A közösségi alapú megtakarítási és hitelezési csoportok működése. *Esély*, 5: 19–47.
- Gosztonyi M. (2017a): Jugglers of Money – Results of a participatory action research. *Indian Journal of Social Work*, 78(1): 75–92.
- Gosztonyi M. (2017b): A pénz zsonglórei – Egy részvételi akciókutatás története egy hátrányos helyzetű faluban. *Kovács*.
- Guérin, I. (2006): Women and Money: Lessons from Senegal. *Development and Change*, 37(3): 549–570.

- Hart, K. (2006): African Enterprise and the Informal Economy: an autobiographical note. Letölthető: http://www.thememorybank.co.uk/papers/african_enterprise.
- Hart, K. (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61–89.
- Hoffmann I.-né (1990): *Háztartásgazdálkodás a mai Magyarországon. Mikro gazdasági Kutatások*. Budapest: OKKFT.
- Hoffmann I.-né (1997): *Rend a lelke mindennek. Gazdálkodás a családban. Családi Archiváló Rendszer*. Budapest: Perfekt-Polgár Kiadó.
- Hotze, L. B. (2005): *Juggling Money: Financial Self-Help Organizations and Social Security in Yogyakarta*. Leiden: KITLV Press.
- Horváth K. (2006): Gömbalja, barlanglakás, éhség, találkozás, szegény: egy konfliktus kulcsfogalmainak kulturális antropológiai értelmezése. In Szuhay P. (szerk): *Roma antropológia. Szöveggyűjtemény* Budapest: Közösségi tanulmányok.
- Kotics J. (2012): „A mai napnak való vagyok ...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. Pro Cserehát Egyesület (kézirat).
- Messing V. – Molnár E. (2011a): „Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái”. *Esély*, 1: 53–80.
- Messing V. – Molnár E. (2011b): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 5: 47–74.
- Moll, H. A. J. (1992): The Performance of Banks in Rural Financial Markets. In Bouman, F. J. A. – Hospes, O. (eds.): *Financial Landscapes Reconstructed The Fine Art of Mapping Development*. San Francisco: Westview Press.
- Musgrove, Ph. – Galindo, O. (1988): Do the Poor Pay More? Retail Food Prices in Northeast Brazil. *Economic Development and Cultural Change*, 37: 91–109.
- Nagy I. (2003): „Ki az úr a háznál?” – Családok pénzkezelési szokásai és az azt befolyásoló tényezők vizsgálata az 1990-es évek Magyarorszáján. Budapest, PhD-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Szociológia PhD- program.
- Platteau, J.-Ph. – Abraham, A. (1984): Credit as an insurance mechanism in the backward rural areas of less developed countries. *Savings and development*, 8(2): 115–133.
- Portes, A. (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24: 1–24.
- Rutherford, S. (1999): *The Poor and Their Money. An essay about financial services for poor people*. University of Manchester: Institute for Development Policy and Management.
- Ruthven, O. (2002): Money Mosaics: Financial Choice and Strategy in a West Delhi Squat Settlement. *Journal of International Development*, 14: 249–271.
- Sas J. (1976): *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest: Akadémia Kiadó.

- Shipton, P. (1992): *The Rope and the Box: Group Savings in the Gambia*. In Adams, D. W. – Fitchett, D. A. (eds.): *Informal Finance in Low-Income Countries*. San Francisco: Westview Press Inc.
- Smets, P. (1996): *Informal housing finance in Hyderabad, India*. Amsterdam: Department of Cultural Anthropology/Sociology of Development.
- Smets, P. (ed.) (1999a): *Money and Culture: Examples from Indonesia, South Africa and India*. Amsterdam: Department of Cultural Anthropology/Sociology of Development.
- Smets, P. (1999b): *Trust & Co-operation: Symbolic Exchange and Moral Economies in an Age of Cultural Differentiation*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Stewart, M. S. (1994): *Daltestvérek: Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Szalma I. – Szél B. – Husz I. (2011): A lakossági megtakarítások változása 2006 és 2010 között. In Czakó Á. – Husz I. – Szántó Z. (szerk.): *Meddig nyújtózkodjunk? A magyar háztartások és vállalkozások pénzügyi kultúrájának változása a válság időszakában*. Budapest: BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft., 14–31.
- Szanyi-F. E. (2011): A magyar háztartások hitelfelvételi magatartása. In Czakó Á. – Husz I. – Szántó Z. (szerk.): *Meddig nyújtózkodjunk? A magyar háztartások és vállalkozások pénzügyi kultúrájának változása a válság időszakában*. Budapest: BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft., 48–64.
- Szathmári M. (2008): Hitelbírálat, egyenlőség és egyenlőtlenség a fogyasztói hitelezésben. *Szociológiai Szemle*, 4: 93–106.
- Szuhay, P. (1999a): *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.
- Szuhay P. (1999b): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény I. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 139–160.
- Váradí M. M. (2005): Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In *A tudomány a gyakorlat szolgálatában*. Budapest: MTA, 36–54.
- Virág T. (2005): Az etnikai szegregáció változatai. In Baranyi B. (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest: Gondolat Kiadó, 84–132.
- Virág T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1: 60–76.
- Virág T. (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1: 60–77.
- Virág T. (2010): Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két, cigányok lakta faluban. In Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom*. Budapest: Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, 254–265.
- Zander, R. (1992): Barriers to Credit Access in Rural Sri Lanka. In Bouman, F. J. A. – Hospes, O. (eds.): *Financial Landscapes Reconstructed. The Fine Art of Mapping Development*. San Francisco: Westview Press.